

Sevinc Arif qızı Quliyeva
AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi tarix üzrə fəlsəfə doktoru

ŞİRVANIN ORTA ƏSR MÜDAFİƏ İSTEHKAMLARINDA APARILMIŞ ARXEOLoji TƏDQİQATLAR

Açar sözlər: arxeoloji tədqiqatlar, Şirvan, orta əsrlər, istehkam
Ключевые слова: археологическое исследование, Ширван, средние века, фортификация
Key words: archaeological investigations, Shirvan, middle ages, fortification

Şirvanın orta əsr müdafiə istehkamlarının tarixinin öyrənilməsində arxeoloji qazıntıların rolu əvəolunmazdır. Orta əsrlərdə şəhərlərin və yaşayış yerlərinin ətrafı həm təbii, həm də süni müdafiə qurğuları ilə əhatə olunurdu. Belə ki, orta əsr şəhər əhalisi və yaşayış məntəqələrinin müdafiə qurğuları olmadan dinc yaşaması mümkün deyildi. Çünki şəhər və yaşayış məntəqələrində daimi nizami ordu və əsgəri birləşmələr yox idi. Həmyerli feodalların bir-birinin torpaq mülkünə göz tikməsi nəticəsində onların arasında tez-tez baş verən daxili toqquşmalar və ara müharibələri, həm də yadellilərin basqın və yürüşləri müdafiə qurğularının tikilməsini zəruri edirdi. "Feodalizm dövründə şəhərlər yerli işğalçıların tez-tez və təkrar olunan hücumlarından çox zərər çəkirdi. Sənətkarlığın və ticarətin inkişafı şəhərlərdə maddi və mədəni sərvətlərin toplanmasına səbəb olurdu. Şəhərlərin siyasi, strateji və iqtisadi əhəmiyyəti, bu və ya başqa dərəcədə bir-biri ilə ədavət bəsləyən feodal hökmdarlarının onlara sahib olmaq ehtiraslarını gücləndirirdi" (9, 23).

Bu vəziyyət ilk orta əsrlərdə də mövcud idi. "İri feodal monarxiyaları öz dövlət sərhədlərini düşmənlərdən, xüsusi ilə şimaldan gələn köçəri tayfaların talançı basqınlarından qorumaq üçün sədd tipli müdafiə istehkamlarının tikilməsi işinə daha çox əhəmiyyət vermişlər" (6, 3).

Müdafiə istehkamları əsasən, təbii cəhətdən daha çox əlverişli yerlərdə və dağ keçidlərində salınırdı. Bu da nisbətən az xərc aparırdı. Orta əsrlərdə müdafiə istehkamları Azərbaycanda xüsusilə fərqli idi. Belə ki, həmin dövrlərdə Azərbaycanı işğal etmiş Sasanilər burada daha da möhkəmlənmək və eyni zamanda xarici hücumlardan qorunmaq məqsədi ilə Azərbaycanın şimal sərhədlərində xüsusi müdafiə qurğuları tikmişdilər. Onlar "Azərbaycanın şimal tərəflərində Şabran rayonu ərazisində Beşbarmaq, Gilgilçay və Dərbənd sədləri, Zaqatalanın uzun qala divarları kimi əzəmətli müdafiə istehkamları yaratmışlar" (6, 3). Şimali Azərbaycanda müdafiə qurğuları lap qədimdən mövcuddur. "Sasanilər burada öz mövqelərini möhkəmləndirmək üçün şimal sərhədlərini gücləndirmək məqsədi ilə müəyyən tədbirlər görürdülər. Şimal müdafiə xətti Abşeron yarımadasından şimal-qərbdə, Beşbarmaq zonasında tikilmişdir" (14, 165).

Dərbənd divarlarının tikilməsini "yazılı mənbələr Sasani çarı II Yezdəgerdə, Qubada və onun oğlu I Xosrov Ənuşirəvana aid edirlər. Çiy materiallardan tikilmiş divarlar II Yezdəgerd, indi də mövcud olan daş divarlar isə Qubad və I Xosrov Ənuşirəvan tərəfindən VI əsrdə tikilmişdir" (14, 176).

Lakin Azərbaycanın şimal sərhədlərində müdafiə qurğuları daha qədimlərdən mövcud olmuş, sasanilər isə ya köhnə istehkamları bərpa etdirmiş, ya da tamamilə dağıdılmış qurğuları yeniləri ilə əvəz etmişdilər. Bütün hallarda, müdafiə qurğularını Azərbaycan xalqı özü yaratmışdı.

Orta əsrlərdə "bütün qalalar və bürclər adətən, hündür bir yerdə inşa edilirdi. Bakıdakı Şirvanşahlar sarayı da şəhərin qala hissəsində köhnə bir təpənin üzərindədir" (18, 142).

Azərbaycanda Sasanilərin göstərişi ilə inşa edilmiş müdafiə qurğuları ilk növbədə, onların öz hakimiyyətlərini qorumaq məqsədi ilə tikilmişdir. Bu işdə Azərbaycan xalqının əsrlər boyu əldə etdiyi yüksək tikinti sənəti və mədəniyyəti təcrübəsi mühüm rol oynamışdır. "Azərbaycanın ilk orta əsrlərdə ən böyük müdafiə divarlarından biri olan Gilgilçay müdafiə səddi Şimali Azərbaycanda ən nəhəng tikintilərdəndir. Onun dağılmamış hissəsinin uzunluğu 50 km-ə qədərdir" (10, 3), bütövlükdə Xəzər dənizindən Qara dənizədək uzanır. Orta əsrlərdə ərəblərə qarşı baş verən üsyanlardan sonra Azərbaycanda bir çox feodallar özlərini müstəqil etmək istəyirdilər.

Təbii ki, bu dövlətlər ilk növbədə bir-birindən qorunmaq üçün öz təhlükəsizliklərini təmin etməli idilər. Bu da nəticədə qala divarlarının və müdafiə qurğularının yaranmasına gətirib çıxarırdı.

IX-X əsrlərdə də bir tərəfdən daxili feodal müharibələri və xalq üsyanları, digər tərəfdən xarici basqınlar nəticəsində Azərbaycanda qala, qəs, qüllə və s. tipli yeni istehkamlar yaradılmışdır. Məsələn, IX əsrdə Gəncə şəhərinin müdafiəsini möhkəmləndirmək məqsədilə Ağstafa rayonunda Keşikçidağ qalası, Qazaxda Qulə, Gədəbəydə, Göy-göldə və Goranboyda Qız qalaları adı ilə tanınmış müdafiə qurğuları tikilmişdir. Bu qurğular feodal hakimlərinin müstəqilliyini qorumaq üçün hərbi əhəmiyyətə malik olmuşdur. IX-X əsrlərdə Azərbaycanda Şəki, Qəbələ və Şirvan kimi iri feodal mülkləri də mövcud idi. Onlar qonşu torpaqlara hücum hazırlaşmaqla yanaşı, eyni zamanda özlərinin müdafiəsini də düşünürdülər.

IX əsrin II yarısından etibarən, Şirvanda hakimiyyətə başlayan Məzyədilər (861-1027) sülaləsinin nümayəndəsi Məhəmməd ibn Əhmədin dövründə Şirvanın sərhədi qərbdə Göy çay hövzəsinə çatırdı. O. ərazini daha da genişləndirmək məqsədi ilə 981-ci ildə Qəbələyə hücum edib onu işğal edir. Qəbələ hakimi Abbas əl-Avarın oğlu Abdal Barrın əlindən şəhəri aldı. Lakin o, təslim olmamış, oradakı qalalardan birinə çəkilmişdir.

Şirvanşah Məhəmməd ibn Əhmədin ölümündən sonra onun qardaşı Yəzid ibn Əhməd Qəbələ hakimi ilə müharibəni davam etdirmiş, qonşu feodallarla apardığı müharibələrdə qəbələlər qazanmış və Şirvanşahların ərazisini genişləndirmişdir. Ərəb xilafəti zəifləməyə başladığı zaman bir çox yerlərdə olduğu kimi Azərbaycanda da müxtəlif dövlətlər yarandı. Onlar da bir müddət bir-biri ilə müharibələr aparmaqla məşğul olurdular ki, bu da təbii olaraq müdafiə qurğularının və istehkamların yaranmasına və gücləndirilməsinə səbəb olurdu.

XI əsrin ortalarından etibarən isə feodal ara müharibələrini Səlcuq türklərinin hücumları əvəz etdi. Səlcuq basqınları nəticəsində Azərbaycanda qarışıqlıq var idi. Bundan istifadə edən şimaldan gələn köçərilər (Kumık, alan və xəzərlər) 1064-cü ildə Azərbaycana soxuldular. "1066-cı ildə Səlcuq hökmdarı Alp Arslan Şirvana doğru hərəkət edir. Lakin Şirvanşah Fərubüz mal-dövlət, pul verib onları geri oturdur" (6, 74). Bir qədər sonra yenidən Şirvana soxulan Səlcuq qoşunları şamaxılıların kəskin müqavimətinə rast gəlirlər və məcbur olub Kür çayına doğru geri çəkirlər. Sonra gürcü çarı Baqrat 1067-ci ildə Şamaxıya soxulur. Bütün bu çəkişmələr və müharibələr şəhərlərin müdafiəsini tələb edirdi ki, bu da nəticədə müdafiə qalalarının və qurğularının tikilməsinə zərurət yaradırdı.

XIII əsrin əvvəllərində Şirvan monqolların hücumlarına məruz qalmışdır. 1220-1222-ci illərdə monqolların ilk kəşfiyyat xarakterli yürüşü nəticəsində Şamaxı şəhəri də dağıdılmış, xarabazara döndərilmişdir. Monqolların yürüşlərindən sonra qıpçaqlar yenidən Şirvanı, Gəncəni və Qəbələni qarət etmişlər. Bundan sonra Xarəzmşah Məhəmmədin oğlu Cəlaləddin Azərbaycana soxulmuş, Şirvana məxsus olan Şəki və Qəbələni işğal etmişdir. Bir qədər sonra (1231-1239) monqolların Azərbaycana yeni yürüşləri başlandı.

Şirvanşah II Mənuçöhr (1120-1149) və oğlu I Axsitan (1149-1203) vaxtında Şirvan dövlətinin qüvvətlənməsi ilə əlaqədar bir sıra hərbi istehkamlar və mülki, ictimai binalar tikdirmişlər. Yeni şəhərlər salınmış, qalalar, körpülər inşa olunmuş, ticarət yolları kompleksi tikintilərlə abadlaşdırılmışdır. Xaqani Şirvani və Fələki Şirvani II Mənuçöhrə və I Axsitana həsr etdikləri qəsidələrində, II Mənuçöhr tərəfindən Gülistan qalasının və Şamaxı şəhərinin bərpa edilməsi barədə məlumatlar verirlər (5). XIV əsrin II yarısından etibarən Azərbaycana yeni bir təhlükə-Teymurləngin dağıdıcı yürüşləri gözləyirdi. Şirvanşah Şeyx İbrahimin siyasəti nəticəsində Şirvan torpaqları bu təhlükədən sovuşur. Teymurun ölümündən sonra müstəqilliyini bərpa edən Şirvanşah İbrahim yeni bir təhlükə ilə Qaraqoyunlu Qara Yusiflə mübarizə aparmalı olur. Bu müharibədə Şirvanşah məğlub olur və Şirvan Qaraqoyunluların tabeliyinə keçir.

XV əsrin sonu - XVI əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycan torpaqları Araz çayından cənubda yaranan Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin hücumlarına məruz qalır. Bu Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi nöqtəyi-nəzərindən mütərəqqi hal kimi qiymətləndirilməlidir. Lakin müstəqilliyə can atan ayrı-ayrı Azərbaycan feodal dövlətləri üçün bu arzu olunmaz hal idi. XVI əsrin əvvəllərindən başlanan Səfəvilərin Şirvana hücumları demək olar ki, sonrakı əsrlərdə də davam etdi. Bu müharibələr Gülistan və Buğurt qalalarının alınması, 1538-ci ildə Şamaxının tutulması və Şirvanşahların müstəqilliyinə son qoyulması ilə nəticələndi. Şirvanşahlar müstəqilliyini itirsələr də ölkədə sakitlik, dinclik bərpa olunmadı.

Şirvan uğrunda Səfəvilərlə o dövrün çox güclü dövləti olan Osmanlı imperiyasının maraqları toqquşurdu. Şamaxı şəhəri gah bu, gah da digər tərəfin əlinə keçirdi. Səfəvilərin Şirvana yürüşü zamanı "Qəbələ qalasından meşə tərəfə hərəkət edən Fərrux Yasar Buğurt yolunda 20 min nəfərlik qoşunu ilə döyüş girmişdir" (6, 77). Bu müharibə Şirvanşahın məğlubiyyəti ilə nəticələnmiş və Şirvan ölkəsi Səfəvilərin təsiri altına düşmüşdür. Sonrakı illərdə Şirvan tor-

paqları üstündə Səfəvilərlə Osmanlılar arasında başlanan müharibələr xeyli uzandı. Şamaxını Osmanlılardan geri almaq üçün I Şah Abbas Gəncədən toplar gətizdirir. A.A.Bakıxanov yazırdı: "Əmirgünə xanın qardaşı Hüseynqulu xan Qacar, Gəncədən böyük topları salamat gətirib orduya yetirdi. Bunlardan birini Allahverdi xanın, o birini də Qarçaqay bəyin səngərinə qoydular. Otuz batmanlıq topların və xəndəkdən keçib hasar altına çatmış lağımların səndləməsindən qala və qaladakıların halı günü-gündən ağırlaşdı" (2, 137). Burada şah Abbasın Şamaxını almaq üçün Gəncədən iri toplar gətirməsi bir daha göstərir ki, Şamaxının qala divarları və başqa müdafiə qurğuları çox möhkəm və alınmaz idi.

A.A.Bakıxanov daha sonra yazırdı: "Axırda Qarçaqay bəyin səngərindəki qulamlardan bir neçəsi fürsət tapıb top zərbəsi ilə zədələnmiş bir bürcün üstünə çıxdılar" (2, 137). Nəticədə qala alındı və qoşun şəhərə daxil oldu. Sonra aşağıdakı qala da alındı və burada 3000 nəfər qətlə yetirildi. Odur ki, bu dövrün özü şəhərlərin ətrafında qalalar və digər müdafiə qurğuları tikilməsini tələb edirdi. Əgər belə olmasa idi, onda şəhərlərin bir şəhər kimi formalaşması və inkişafı qeyri-mümkün olardı. Bu qalalar Azərbaycanda lap qədimdən həтта son tunc - ilk dəmir dövründən mövcud idi. Düzdür o vaxt onlar tamam başqa səpkidə və quruluşda, sadə və ibtidai formada idi. Orta əsrlərdə şəhərlər böyüdükcə onların ətrafında olan divarlar şəhərin tələbatına cavab vermirdi. Şəhər qala divarlarından bayıra çıxır, divar ətrafında yeni məhəllələr salınırdı. Yeni salınan məhəllələri də müdafiəsiz qoymaq olmazdı. Bu zaman şəhər ətrafında ikinci, bəzən üçüncü qala divarları çəkilirdi.

XIV əsrdə qala divarları daha geniş və vüsətli tikilirdi. "Təbriz şəhərində həyata keçirilən böyük miqyaslı şəhərsalma tədbirlərindən biri əzəmətli paytaxta layiq yeni qala divarlarının tikintisi idi. Qazan xan şəhəri sıxan köhnə divarı yenisi ilə əvəz etmişdi" (9, 26). Qala divarları tikilərkən şəhərin gələcək inkişafı, böyüməsi nəzərə alınmırdı. XIV-XVI əsrlərdə Dərbənd, Bakı, Muğan, Təbriz, Şamaxı, Şabran, Gəncə, Şətəl (Goranboy), Qırxçıraq (Salyan), Şəhriyar (Biləsuvar, Masallı) şəhərlərinin əzəmətli qala divarları düşmən qoşunlarının diqqətini cəlb etmiş, onların güclü hücumlarına həmişə sinə gərmişdir. Bu dövrdə yalnız "Ərdəbil qala divarları ilə əhatə olunmamışdır. Nəticədə o, bir çox Azərbaycan şəhərlərindən fərqli olaraq geniş ərazidə, nisbətən azad planlaşma əsasında inkişaf etmişdir" (9, 27).

Orta əsrlərdə qala divarları relyefə uyğun tikilir, bəzən şəhəri iki, üç qat dövrələyirdi. Onlar şəhərlərin inkişafı ilə əlaqədar müxtəlif dövrlərdə tikilmişdir. Qala divarlarının perimetri, qalınlığı, hündürlüyü və bədii texniki xüsusiyyətləri təkcə şəhərlərin deyil, həm də bütün ölkənin iqtisadi vəziyyətindən xəbər verirdi.

Bu dövrlərdə tikilən qalalar, zaman keçdikcə öz əhəmiyyətini az da olsa itirirdi. Belə ki, "orta əsrlərdə barıtın istehsalında dəyişiklik baş verir. Hələ XV əsrdə yumşaq barıt istehsalından dənəvər barıtın istehsalına keçilmişdir. Eyni vaxtda alışıq dənəvər barıt imkan verirdi ki, enerjini artırıb mərmilərin ilkin sürətini yüksəltsin" (16, 47).

Avropa şəhərlərində şəhər böyüdükcə yeni qala divarları tikiləndə köhnəsini dağıdırdılar. Azərbaycan şəhərlərində isə əksinə köhnə divarlar da saxlanılırdı. Bu hal qədim Rus şəhərlərində də var idi. Bu divarların saxlanılmasının

böyük strateji əhəmiyyəti olurdu. XVII əsrin II yarısında Bakı şəhərində iki qala divarı mövcud idi. Onlar xarici və daxili divarlardan ibarət idi. Bakı şəhərinin böyüməsi ilə əlaqədar bu divarlardan biri 1883-cü ildə sökülmüşdür.

Bəzən elə olurdu ki, heç uçmuş divarları bərpa edib başa çatdırmamış yeni müharibə başlayırdı. Şəhərlərdə birinin tikdirdiyi müdafiə qurğusunu bir başqası yerlə-yeksan edib şəhəri alır və təzədən onu bərpa etməyə başlayırdı. Bunu Osmanlıların Şamaxı tutulduqdan sonra Şah Abbasın Şamaxını Osmanlılardan geri qaytarmaq istərkən dağıtdığı qala divarlarının şəhəri aldıqdan sonra bərpa etdirməsi haqqında verdiyi göstərişdən də görmək olur.

Tarixi mənbələrdə və orta əsr alim və səyyahlarının əsərlərində də, şəhərlərin qala divarlarının və müdafiə qurğularının tez-tez dağıntılara məruz qalması və bərpa edilməsi haqqında məlumatlara rast gəlirik. Orta əsr şəhərlərindən "Gəncə şəhərinin 1606-cı ildə Osmanlı Səfəvi müharibələri nəticəsində dağılması və I şah Abbasın əmri ilə onun indiki yerə köçürülməsi göstərilir. Gəncənin baş planını məşhur Azərbaycan memarı Bahəddin hazırlamışdır. Memar orta əsr şəhərsalma prinsiplərinə sadıq qalaraq şəhərin mərkəzində bazar meydanı salmış, bunun ətrafında isə ictimai və yaşayış binalarını yerləşdirmişdir" (5).

Orta əsrlərdə təkcə Azərbaycanda deyil, bütün şərqdə və eləcə də Qərbi Avropa ölkələrində qalalar qəsrlər tikintisi davam edirdi. Orta əsrlərdə şəhərlərin müdafiəsi üçün daimi lazımı hərbi qüvvələr mövcud deyildi. Qəfil düşmən hücumu zamanı bu qalalar ilk zərbələrin qarşısını alırdı. Bu müddətdə isə şəhərin rəhbərliyi və rəisləri onun müdafiəsi ilə məşğul olmaq üçün yerli əhalini səfərbər edirdilər. Bütün şərqdə olduğu kimi Azərbaycan şəhərləri də cəmiyyətin sinfi quruluşunu, ictimai təbəqələşməni əks etdirirdi. Şəhərlərin memarlığı hökmdarların zövqünü oxşamalı idi. Təsədüfi deyil ki "İçqalalarda yerləşən saray və inzibati kompleks yaşayış məhəllələri üzərində hakim kəsilir, sanki onları öz monumentallığı və əzəməti ilə kölgədə qoyurdu" (9, 38).

Bu baxımdan, şəhərlərin İç qalaları rəmzi mənə daşıyır, feodalın əzəmət və gücünü hər an rəiyyəyə göstərmək üçün onların qəsir və qalaları şəhərin ən hündür yerində, həm də memarlıq cəhətdən böyük sənətkarlıqla tikilirdi.

Şamaxı şəhərinin qala divarlarının cizgiləri yerin səthinin ayrılığını, onun qeyri-adiliyini təkrar edirdi. I Şah Abbasın (1587-1629) Azərbaycana yürüşündə iştirak edən tarixçi İ.Münşi yazırdı: "şəhərin əsas, yəni rəiyyətin evləri olan hissəsi dağın cənub yamacında, hökmdarların və keçmiş şahların evləri isə dağın şimal yamacında, şəhərin ərazisinə nisbətən çox yüksək bir sahədə yerləşirdi" (9, 39).

XVIII əsrin I yarısında Azərbaycanda olmuş alman alimi A.Oliarinin Şamaxı haqqında verdiyi məlumat olduqca maraqlıdır. O yazırdı: "əvvəllər Şamaxının dairəsi daha böyük idi və 5 minə qədər ev vardı, ancaq I Şah Abbasın türklərlə apardığı müharibələr nəticəsində çox kiçildi. O, hər biri divarlarla əhatə olunmuş iki müxtəlif hissədən ibarət idi. I Şah Abbas (1587-1629) gördü ki, türklər açıq yerlərdən keçərək daha çox yerlərdə müdafiə olunmuş və istehkamlarla möhkəmləndirilmiş hissələrə hücum edir, oraları tutmağa çalışırlar.

O, güman edirdi ki, sərhəd və keçidlər deyil, əksinə ölkənin daxilində yerləşən qalalar onun üçün daha təhlükəlidir. Ona görə də o, cənub hissədəki daha möhkəm olan divarların dağıdılmasına əmr verdi. Təbriz, Naxçıvan və Gəncə kimi böyük şəhərlərdə də belə olmuşdur" (17, 269).

Tədqiqatlar göstərir ki, XVI-XVII əsrlər Şirvan şəhərlərinin plan quruluşu "üç pilləli prinsip əsasında formalaşmışdır. O Bala qala, Şəhristan və qala divarları xaricində olan Rabatdan ibarət olmuşdur. Ticarət və sənətkarlıq məhəllələri, böyük bazar və örtülü dalanlar əsasən şəhərin cənubunda - Rabadda yerləşirdi. Şamaxının yeganə düz və nisbətən geniş küçəsi də elə orada idi. Şəhərin baş küçələri Şəhristanın ortasında, təxminən düzbucaq altında kəsişərək tarixi ənənəyə sadıq qalmışdır. Onun küçələri təbii landşafta uyğunlaşdırılmışdır" (9, 47).

İri şəhərlərin təhlükəsizliyi öncə onları dövrələyən şəhər divarları və şəhər qalalarının möhkəmliyindən asılı idi. Bundan başqa şəhərlərin girəcəklərini çox vaxt yaxınlıqdakı dağ bellərində tikilmiş qalalar qoruyurdu. Yazılı qaynaqlarda şəhəratrafi qalaların bəzilərinin adları çəkilmişdir.

Faktlar göstərir ki, həm Atabəylər, həm də Şirvanşahlar dağ qalalarının, qüllələrin, qəsrlərin bərpa edilməsinə və tikilməsinə böyük diqqət vermişlər. Məlumatlar və arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilmiş maddi-mədəniyyət abidələrinə əsasən demək olar ki, orta əsrlərdə şəhərlərin əmələ gəlməsi, inkişafı və böyüyüb böyük sənətkarlıq və ticarət mərkəzlərinə çevrilməsində onların müdafiə qurğularının və qalalarının əhəmiyyətli rolu olmuşdur.

Çoxəsrlilik tarixi təcrübə göstərir ki, şəhərsalma sənəti cəmiyyətin siyasi ictimai quruluşu, iqtisadi gücü, məhsuldar qüvvələri, mədəniyyət və incəsənətin inkişafı səviyyəsi ilə sıx əlaqədardır (9, 7).

Şəhər salınarkən təbii-coğrafi şərait təbii fəlakətlərdən və yadelli hücumlarından qorunmaq nəzərə alınır. Bu şəhərlər strateji əhəmiyyətli, sıldırım qayaların bir tərəfində, təbii cəhətdən etibarlı yerlərdə salınırdı. "Tarixi tədqiqatlar və arxeoloji qazıntılar göstərir ki, şəhərlərin böyük bir qismi yaranmamışdan əvvəl onların yerində kiçik yaşayış məntəqələri mövcud olmuşdur. Təsərrüfat həyatının güclənməsi və mədəniyyətin tədricən inkişafı bu məntəqələrin getdikcə böyüyərək şəhərlərə çevrilməsini müəyyən edən obyektiv səbəblər idi. Feodal münasibətlərinin inkişafı əmək bölgüsünün dərinləşməsi, sənətkarlığın durmadan yüksəlməsi daxili və xarici ticarətin genişlənməsi şəhərlərin meydana gəlməsi və inkişafı prosesini sürətləndirirdi" (9, 8).

İ.Y.Meşşaninov orta əsrlərdə tikilmiş qalaları xarakterizə edərək yazır ki, "Bu qalalar adətən mühüm strateji əhəmiyyətə malik olan yerlərdə tikilirdi. Kifayət qədər möhkəm şəhər divarlarının olmasına baxmayaraq feodallar öz qəsrlərinin ətrafını da divarla əhatə edirdilər" (11).

Adətən iri şəhər qalalar içərisində də qalalar tikilirdi. Qala içərisində qala Qafqazda. o cümlədən Azərbaycanda bir çox yerlərdə mövcuddur. Bu dövrdə şəhərlərin ətrafı bayır şəhərlə birlikdə möhkəm divarla əhatə olunurdu. Eyni zamanda feodallar, varlılar şəhərin içərisində hündür, alınmaz yerlərdə, çox zaman qayalar üzərində özlərinə qəsrlər tikirdilər.

Feodalizm cəmiyyətinin özünəməxsus daxili ziddiyyətləri şəhərlərin ümumi memarlığında, onların plan quruluşlarında əks olunurdu. Orta əsr şəhərlərinin əvvəlcədən düşünülmüş plan əsasında olmayan kortəbii inkişafında müəyyən "qanunauyğunluqlar müşahidə olunurdu. Bir qayda olaraq şəhər ərazisinin yüksək, yaxşı müdafiə olunmuş hissələrində "İç qalalar" (Narınqala) yerləşirdi. İç qalada hökmdarların iqamətgahları, saray kompleksləri olurdu. Divarlarla əhatə olunmuş və böyük ictimai dini binaların daha çox cəmləşdiyi "Şoh-

ristan" şəhərin əsas hissəsi hesab olunurdu" (9, 12).

Azərbaycanda ən qədim qalalar dəmir dövrünün yadigarları olan siklop tikililəridir. Sonrakı dövrlərdə də qala tikintisi davam etmişdir. Bu qalaların əsasən üç tipi olmuşdur: məbədləri və din xadimlərinin əmlakını qorumaq üçün tikilən qalalar, feodal şəhərlərinin meydana gəlməsi ilə əlaqədar yaranan şəhər tipli qalalar və sığınacaq rolunu oynayan qalalardır. Orta əsrlərdə inşa edilən bu tip qalalar adətən daha möhkəm və əlçatmaz yerlərdə tikilirdi. Əlincə qalası (Naxçıvan), Gülüstan qalası (Goranboy və Şamaxıda), Qız qalası (Bakı, Gədəbəy, Göy-göl) və Buğurt qalaları belələrindəndir (1).

Sasanilər Azərbaycan və o cümlədən Şamaxını işğal etdikdən sonra öz hərbi qüvvələrini saxlamaq, sərhədləri qorumaq və üsyanlardan qorunmaq üçün daha etibarlı və əlçatmaz yerlərdə qalalar tikdirir, yaxud köhnələri bərpa etdirirdilər.

Şirvan ərazisində olan qədim müdafiə qurğularının hamısında daşlar arasında dəqiq və möhkəm birləşmələr yoxdur. Bu da çox güman ki, daşların müxtəlif ölçülü olması ilə izah olunur. Daha qədim olan divarlar, çox iri daşlardan siklop hörgü, son dövrlərdə isə, nisbətən kiçik ölçülü daşlardan hörülən divarlardır (13, 37).

XII əsrdə Səlcuqların zəifləməsi nəticəsində Şirvanda böyük feodal istehkamları yaranmağa başlayır.

Qədim dövrlərdən başlayaraq düşmən hücumlarına qarşı təbii maneələrin zəif olduğu yerlərdə, vadi və keçidlərdə süni maneələr olan uzun -sədlər quraşdırılırdı" (7, 257).

Şəhər salınarkən yer seçilməsi lap qədim zamanlardan xüsusi əhəmiyyət daşıyırdı. Yunan alimi Hippokrat yazırdı ki, "şəhəri gündoğana cəhətləndirmək. onu şərq küləklərinə açmaq daha yaxşıdır. Belə şəhərlərin atmosferini tutan duman səhər günəşinin şəfəqləri ilə dağılır, iqlimi mülayim olur. Orada yaşayanlar şimala baxan yamaclarda yaşayanlara nisbətən dərrakəli olurlar" (9, 17). Hal-hazırda da aparılan müşahidələr zamanı Şamaxı şəhərində elə bir evə rast gəlməzsən ki, onun üzü şimal tərəfə doğru istiqamətlənmiş olsun.

Antik dövrdə olduğu kimi orta əsr şəhərlərində də təbii iqlim amilləri böyük həssaslıqla nəzərə alınır. XIV əsrdə Marağalı şair Əvhədinin. XV əsrdə Əbdürrəşid əl-Bakuvinin əsərlərində şəhərlərin tikintisi üçün yer seçmə məsələlərindən söhbət açması təsadüfi deyildir. Onlar da "şərqə istiqamətlənmiş təmiz havası, suyu olan və şimal küləklərinin tutmadığı yerlərdə şəhərlərin salınmasını tövsiyə edirdilər" (9, 17). Yaşayış yeri seçilərkən yerli sakinlər həddən ziyadə diqqətli olurdular.

Qədim və orta əsrlərdə tikinti zamanı "şəhərlərdə relyefdən istifadə edilməsi şəhərlərin planlaşdırılmasının təbiətlə uyğunlaşdırılması, bu və ya başqa binaları tikərkən landşaftın nəzərə alınması diqqəti cəlb edir" (5). Qədim və orta əsrlərdə" Azərbaycan şəhərləri yerli şəraitə və əhalinin məişət xüsusiyyətlərinə uyğun şəkildə salınırdı. yəni şəhər əhalisi peşələrə, qəbilə və dini təriqətlərə görə bölündüyündən ayrı-ayrı ictimai qruplar və o cümlədən sənətkarlar bir yerə toplaşır ki, bu da yaranmaqda olan yeni şəhərin kompozisiyasına və memarlıq cəhətdən onun quruluşuna təsir göstərirdi" (5).

Azərbaycanın zəngin və rəngarəng təbiəti, onun müxtəlif landşaft bölgələrində yerləşməsi şəhərlərin ərazi quruluşuna və memarlıq simasına böyük təsir göstərirdi. Təbii amillərin şəhərsalma təcrübəsində nəzərə alınması ilk növb-

bədə şəhər mühiti ilə təbii komponentlər arasında üzvü əlaqə yaradılmasına yönəldilmişdir (5).

Orta əsrlərdə inşa edilən "Bu qala və bürclərin hamısında bir motiv aydın nəzərə çarpırdı ki, bu da onların ustalarının tikinti üçün seçdikləri yerin topoqrafiyasına ciddi fikir vermələridir. Onlar bu qala və bürcləri elə yerlərdə inşa edirdilər ki, ora əvvəla ətrafa nisbətən yüksəkdə olsun və daha uzaqlar görünsün. İkincisi də təbii şəraiti ilə düşmənin ona yaxınlaşmasını çətinləşdirsin və müdafiə işlərini asanlaşdırsın (3, 25).

Planlı şəkildə ilk dəfə yaşayış məskənləri salınması e.ə. III minilliyin ortalarına II minilliyin əvvəllərinə aid edilir. Bu Hind çayı vadisində olan (e.ə. 2500-1500) Mohenco Daro və Harappadır ki, onlarda da küçə və binalar düzbucaqlı formada idi. Qədim Misirdə və Mesopotamiyada şəhər salınarkən həndəsi qaydalara əsaslanırdı. Şəhərlər əhəlinin sosial vəziyyətinə (əmlakına) görə məhəllələrə bölünürdü" (12).

Şirvanda ən qədim qalalarından biri Quşçu kəndindəki II Qalacıq abidəsidir. O Şamaxı rayonunun Dağ-Kolanı kəndi ərazisində yerləşir.

Sənətşünas - arxeoloq V.Kərimova görə o II-III əsrlərdə inşa olunmuş və VIII əsrə qədər fəaliyyətdə olmuşdur (13, 39).

Sıldırımli yerlərdə olan qalaların müdafiəsi də çox asan və rahat olurdu. Düşmənin qüvvələrinin sıldırım qaya və ya sərt enişlə qalaya hücum ehtimalı çox az olsa da onları dəf etmək o qədər də çətin deyildir. Qalanın yerləşdiyi dağın üst hissəsində geniş bir sahə vardır. Bu sahə şimal qərbə doğru getdikcə bəzən sərt. bəzən də maili yamac formasında yuxarı qalxır. Dağın üst hissəsinin şimal və şərq tərəfləri uçurum olduğu üçün burada (Gülüstən qalasında) qala divarı və bürclər tikilməmişdir. Buna baxmayaraq cənub-şərq və cənub-qərb tərəflərdə qalın divarlar və bürclər tikilmişdir. Bura qalanın ön istehkamıdır, giriş-çıxış olan yeridir. "Göründüyü kimi Gülüstən qalası coğrafi mövqeyi cəhətdən möhkəm. əlverişli və əlçatmaz yerdə tikilmişdir"

Bu qalanı A.Oliari görmüş və rəsmini çəkmişdir. Burada olan növbəti dağ ondan kanona bənzər dərə vasitəsi ilə ayrılır və oradan indi də kiçik çay axır .Dərənin eni aşağıda bir neçə metrə çatdığı halda onun yamacları yaxşı müdafiə qalası rolunu oynayırdı (11).

Təbii şərait nəzərə alınaraq inşa edilən müdafiə tikililərindən biri də Fit qalasıdır. O hündürlüyü dəniz səviyyəsindən - 1810 metr olan Fit dağında tikilmişdir. "Şirvanşahların yay iqamətgahı və sığınacaq yeri olmuşdur" (1). Bu qala, Fit dağının əlçatmaz zirvəsində tikilməsinə baxmayaraq, divarlarla əhatə olunmuşdur. Onun divarlarının eni təxminən 3 metr imiş. Qala hal-hazırda uçub dağılmışdır (4, 49). Qalanın xarabalıqları İsmayilli rayonunun Sulut kəndinin 1 km şimalında qalmaqdadır.

Şamaxı şəhərinin şimal-qərb hissəsində 20 km-lik bir məsafədə hündür bir dağın zirvəsində daha bir möhtəşəm abidə olan Buğurt qalası yerləşir. Bu qala da təbii şərait nəzərə alınmaqla çox etibarlı bir yerdə inşa edilmişdir. Onun yerləşdiyi dağ cənubdan Qız qalası və Cəngi dağları, şərqdən Təpədağı və Alçalı Pir meşəsi, şimaldan Ülgüc dağı, qərbdən isə Qala dərəsi ilə əhatə olunur. Bütün bu göstərilənlər Buğurt qalasının əlverişli strateji mövqedə yerləşdiyini göstərir. Bu dağ o qədər gizli bir yerdə yerdədir ki, hətta onu ən yaxın bir mə-

safədən belə görmək çətindir (4, 19).

Şamaxının şimal-qərb hissəsindəki Pirdirəki dağında olan qala da təbii-coğrafi baxımdan əlverişli yerdə tikilmişdir. Bu dağ və oradakı qala da A.Oliarının çəkdiyi qrafik rəsmdən aydın görünür. Təbii landşaftla bağlanan orta əsr şəhərlərinin məqsədəuyğun planlaşdırma sxemləri var idi. Belə ki, küçələrin əyri-üyrülüü, ensizliyi cənub günəşinin yandırıcı şüalarından yolçunun qismən qorunmasını, küləklərin təsirini azaltdığına görə özünü doğruldurdu. Küçələrin bu cür quruluşu həm də şəhərlərin mikro iqliminə müəyyən təsir edirdi. Belə küçələrin bütün künc-bucağına cənub dağ günəşinin yandırıcı şüaları bütövlükdə nüfuz edə bilmədiyinə görə külək əsməyəndə, günün ikinci yarısında orada havanın temperaturu açıq sahələrdə geniş küçələrdəkindən 6-8 dərəcə aşağı olurdu. Güclü küləklərdən qorunan yerlər şəhərlərin salınmasında müsbət qiymətləndirilir. Məsələn, Bakı şəhəri əsasən güclü şimal küləklərinin tutmadığı cənub və cənub-şərq yamaclarda yerləşir. Şamaxı şəhərinin yerləşməsində də bu cəhət diqqəti cəlb edir.

Orta əsr səyyahlarından şotlandiyalı C.Bell başqalarına nisbətən Şamaxının təsvirinə daha geniş yer verir. O, Şamaxını dar və əyri küçələrə malik tipik bir şərq şəhəri kimi təqdim edir. Şəhərdə çoxlu yaşayış binaları, məscid, kişi və qadın hamamı olduğunu xəbər verir (8, 7). Azərbaycan şəhərlərinin təbii landşafta və iqlim şəraitinə uyğun olan plan quruluşu müdafiə sistemindən, təbii səddlər, qala divarından, xəndəklər və s.-dən asılı idi. Məlumdur ki, feodalizm dövründə şəhərlər yadelli işğalçıların tez-tez təkrar olunan hücumlarına məruz qalırdı. Təbiidir ki, mürəkkəb və həyəcanlı siyasi şəraitdə şəhərlərin yaşaması üçün onları o dövrün hərbi texnikasına tab gətirə bilən müdafiə divarları ilə əhatə etmək lazım idi. Müdafiə problemi orta əsrlərdə həlledici şəhərsalma amili səviyyəsinə qalxmışdır. Bu haqda A.V.Bunin yazırdı: "Xarici qala divarları o qədər enli və əzəmətli idi ki, onlar şəhərlərin bütün daxili plan kompozisiyasını müəyyən edən amilə çevrilmişdir" (9, 24).

Azərbaycanın ən güclü seysmik bölgələrindən olan Şirvanda tikinti zamanı yer seçilərkən ona xüsusi diqqət yetirilirdi. Belə yerlərdə tikinti apararkən palçıq məhluluna uçağan bitkisinin yarpaqlarını qatırdılar ki, o da divarın elastikliyi artırır, uçma təhlükəsini azaldırdı (15, 192). Arxeoloji tədqiqatlar bu cür məsələlərə aydınlıq gətirməyə imkan vermişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası (X cildə). IX c; Bakı, 1979, 600 s.
2. Bartold V.V. Müsəlman dünyası tarixində Xəzəryanı bölgələrin yeri. Bakı, 1999, 160 s.
3. Məmmədov A.M. Bərdə (tarixi-arxeoloji tədqiqat). Bakı, 2008, 101 s.
4. Ciddi H.Ə. Şamaxı, Yəzdiiyə və Gülüstana qalası. //AMM VII c, Bakı, 1973, s. 325-330
5. Məmmədov A.M. Gəncə və onun ətrafının tarixi-arxeoloji tədqiqi (ən qədim zamanlardan-XIX əsrə qədər). Gəncə, 2008, 296 s.
6. Hüseyinov M.M., İsmayılov Q.S., Quliyev N.M. Azərbaycanın arxeoloji abidələri (qədim daş və orta əsrlər dövrü). Bakı, 1981, 68 s.
7. İbn Əl-əsir. Əl-kamil Fi-t tarix. Bakı, 1994, 216 s.

8. İsmizadə Ö.Ş. Bakı Qız qalasının özülünün quruluşu haqqında. //AMM VI c, Bakı, 1965, 223-232 s.
9. İsmizadə Ö.Ş. Ciddi H.Ə. Bakı Qız qalası. Bakı, 1968, 48 s.
10. Məmmədov A.M. Ərəş qalası haqqında ilkin məlumat. Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyasının problemləri, I hissə, Bakı, 1994, 110-117
11. Məmmədov A.M. Kürəkçay qalası haqqında ilkin məlumat. //Azərbaycanın Arxeologiya və Etnoqrafiya problemləri, II hissə, Bakı, 1995, s. 15-21
12. Məmmədov S.A. Azərbaycan XV-XVIII əsrin 1 yarısında. Bakı, 1981, 104 s.
13. Nuriyev A.B., Əbdürrəhmanov Ə.İ. Şamaxı rayonunda tapılan inşaat keramikası nümunələri haqqında. /Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun on illiyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları, Bakı, 2003, s. 90-91.
14. Onullahi S.M. XIII-XVII əsrlərdə Təbriz şəhərinin tarixi. Balcı, 1982, 280 s.
15. Rəhimov Ə.H. Şirvanşahlar saray kompleksinə daxil olan bəzi memarlıq abidələrinin tikilmə və Bakının paytaxt olma tarixi haqqında. //Az. SSR EA Xəbərləri, Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, Bakı, 1971, №1
16. Selaniki Mustafa Əfəndi, Tarixi Selanik, 1563-1600, Bakı, 1992, 76 s.
17. Şərifli M.X. Salarilər dövlətinin yaranması haqqında //Az. SSR EA Xəbərləri, İctimai elmlər seriyası, 1960, №3, 3-25 s.
18. Ашурбейли С.Б. Экономические и культурные связи Азербайджана с Индией в средние века. Баку, 1990, 152 с.

Sevinj Arif gizi Guliyeva

ARCHAEOLOGICAL INVESTIGATIONS WHICH HAD BEEN LED IN MEDIEVAL FORTIFICATIONS OF SHIRVAN

SUMMARY

Article had been dedicated to the archaeological excavations which had been led in medieval fortifications and towers of Shirvan. Towers and fortifications of Shirvan like as Gulustan, Bughurt, Gilgilchay, Chiraggala, Maiden Tower and etc. were built in the middle ages. Archaeological investigations prove that these monuments were important fortified places for Shirvanshah state.

Севиндж Ариф гызы Гулиева

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ, КОТОРЫЕ БЫЛИ ПРОВЕДЕНЫ В СРЕДНЕВЕКОВЫХ УКРЕПЛЕНИЯХ ШИРВАНА

РЕЗЮМЕ

Статья была посвящена археологическим раскопкам, которые велись в средневековых укреплениях и башнях Ширвана. Башни и укрепления Ширвана, такие как Гулустан, Бугурт, Гильгильчай, Чираггала, Девичья башня и т.д. были построены в средние века. Археологические исследования доказывают, что эти памятники были важными укрепленными местами для государства Ширваншахов.